

Úloha zemského soudu pro formování panského stavu

ROBERT NOVOTNÝ (Praha)

Při hledání kritérií, jimiž lze definovat vyšší šlechtu (a šlechtu vůbec), se nejčastěji operuje s pojmy urozenost, majetek, moc, prestiž či politická činnost. Není pochyb o tom, že všechny tyto složky do vymezení pojmu vyšší šlechta nějakým způsobem patří. Jde ovšem o kritéria, jejichž obsah nelze vždy hmatatelněji uchopit. Středověký člověk, a v tom se neliší od moderního historika, se snažil najít exaktnější způsob, jak přesněji vymezit příslušnost k vyšší šlechtě. Pro pozdně středověké období v Čechách a na Moravě je toto kritérium v pramenech doložitelné. Dokonalého panství měly požívat ty rody, jejichž členové bývali relátoři k deskám, jinak řečeno: plnohodnotným příslušníkem panského stavu byl šlechtic, jehož předkové přiseděli u zemského soudu a koncipovali jeho nálezy.¹ Již z naznačeného faktu vyplývá mimořádný význam této instituce při formování vyšší šlechty.

Pokud je situace poměrně přehledná pro pozdní 15. století, v období starším se pohybujeme na méně pevné půdě. Celá řada otazníků, které se vznášejí nad počátky zemského soudu, ztěžuje pochopitelně i poznání poměru této instituce k utváření se panského stavu. Diskuse o zrodu zemského soudu se táhne od počátků kritické historiografie; v posledním půlstoletí převážilo při výkladu jeho vzniku pojetí Zdeňka Fialy,² k němuž ovšem vznesl před nedávnem závažné výhrady Libor Jan.³ Dvě hlavní koncepce, které s různými obměnami a s různou intenzitou stály v centru diskuse několik generací, tak i dnes nárokují svoji platnost. Rozhodnout s jistotou, zda zemský soud vznikl z podnětu Přemysla Otakara II. jako královská instituce, či se vyvíjel pozvolna po celé knížecí období a souvisel s legislativní činností privilegovaných osob, je na základě chudých, navíc často dvojznačných pramenů stěží možné. Nicméně obě stanoviska, někdy zacházející do krajností, nemusí být úplně nesmiřitelná. Nalézání

¹ Pro období pozdního středověku (na rozdíl od raného novověku) považují za účelné ztotožnit moderní kategorii vyšší šlechta právě s dobovým označením panský stav.

² Zcela explicitně je toto kritérium poprvé vyjádřeno roku 1480 pro moravský panský stav: *Moravský zemský soud*, díl 2: *Kraj olomoucký 1480-1566*, (ed.) F. MATĚJEK, Brno 1948, s. 3-4; *Kraj brněnský 1480-1566*, (ed.) T. KALINA, Brno 1950, s. 3-4. Základní přehled literatury k problematice zemského soudu podává práce: Z. HLEDÍKOVÁ, J. JANÁK, J. DOBEŠ, *Dějiny správy v českých zemích. Od počátků státu po současnost*, Praha 2005, zejména s. 42, 71-74, 113-115.

³ Z. FIALA, *Panovnické listiny, kancelář a zemský soud za Přemysla II. (1247-1253-1278)*, SAP 1/1951, s. 165-294, zde s. 268-286; L. JAN, *Václav II. a struktury panovnické moci*, Brno 2006, s. 194-215.

práva svobodnými muži, které je pro knížecí Čechy nezpochybnitelným faktem, mohlo v době Přemysla Otakara II. dostat formálnější podobu. Pokus panovníka dosáhnout skrze institucionalizaci lepší kontroly nad určitým fórem by nebyl ojedinělý, stejně jako by se nestalo naposledy, že šlechta králův vliv rychle oslabil a institucionální zakotvení využila ve svůj prospěch (to je případ dvorského nebo komorního soudu).⁴

Podobné rozpaky, jaké panují v otázce původu zemského soudu, vyvolává i problematika počátků (vyšší) šlechty. V kontextu evropského dějepiscectví nejde o žádnou výjimku, neboť zrod a prvotní vývoj urozené vrstvy je neustálým předmětem sporů, a to nejen v rámci jednotlivých národních historiografií, ale i v širší mezinárodní diskusi.⁵ Jedním z charakteristických rysů studia původu domácí nobility je jeho podřízení širším výkladovým konceptům českých dějin. Zde možná tkví odpověď na otázku, proč někteří badatelé mohou právní zakotvení vyšší šlechty datovat již do 11.–12. století, zatímco jiní jej spojují až s přelomem 15.–16. století. Časnější vročení, s nímž vystoupil ve svých studiích Rudolf Koss, dnes v historiografii nemá velký ohlas.⁶ V současném bádání převažující koncept přemyslovského státu 11.–12. století jako velké knížecí vesnice již ze své podstaty nemůže vyhradit přílišné místo nobilitě jako zásadnímu sociálnímu a politickému faktoru, neboť by zpochybňoval své základy. Skutečný rozvoj šlechty tak spojuje s 13. stoletím, kdy již diplomatický materiál umožňuje sledovat narůstající vlastnictví urozených a definovat tak pozemkovou šlechtu jako nový sociální fenomén.⁷ To však zcela nevysvětluje, kdo byli oni Kosmou různými pojmy označováni muži, kteří vůči knížeti vystupovali kolektivně jako rovnocenní partneři.

Podřízení otázky právního vymezení vyšší šlechty obecnějším konceptům zřetelně vystupuje i při řešeních směřujících do mladšího středověku. Nejvhodnější dobou se jeví v řadě výkladů jagellonské období, se kterým je spojováno vrcholné vzepětí stavovského státu. Přímý záchytný bod pak vytváří sepsání rodů náležících do panského stavu (na Moravě 1480, v Čechách 1500). Toto tzv. uzavření vyšší šlechty je ale pouze písemnou kodifikací pravidel sociální mobility uvnitř urozené vrstvy. Samotné právní vymezení spadá nejpozději do 14. století, kdy již v pramenech existuje zřetelná právní hranice mezi nižší a vyšší šlechtou.⁸

S myšlenkou spojit počátky vyšší šlechty se zemským soudem vystoupil před stolety Emil Werunsky.⁹ Odmítl v té době převažující teorii, která proces formování vyšší

⁴ R. NOVOTNÝ, *Dvorská a zemská hierarchie v pozdně středověkých Čechách*, in: *Dvory a rezidence ve středověku*, (ed.) D. Malá, Praha 2006 (Mediaevalia historica Bohemica, Supplementum 1), s.156.

⁵ W. HECHBERGER, *Adel im fränkisch-deutschen Mittelalter. Zur Anatomie eines Forschungsproblems*, Ostfildern 2005.

⁶ Srov. zejména R. KOSS, *Zur Frage nach der Entstehung und Entwicklung des böhmischen Herrenstandes*, Prag 1920, s. 10–21.

⁷ Širokou diskusi ohledně konceptů přemyslovského státu zde není možné sledovat. Naposledy D. TŘEŠTÍK, J. ŽEMLIČKA, *O modelech vývoje přemyslovského státu*, ČCH 105/2007, s. 122–164.

⁸ K této problematice více R. NOVOTNÝ, *Uzavírání panského stavu a problematika nobilitací v pozdním středověku*, in: *Evropa a Čechy na konci středověku. Sborník příspěvků věnovaných Františku Šmahelovi*, (edd.) E. Doležalová, R. Novotný, P. Soukup, Praha 2004, s. 291–306. O jasném dělení mezi vyšší a nižší šlechtou již pro 14. století srov. D. TŘEŠTÍK, M. POLÍVKA, *Nástin vývoje české šlechty do konce 15. století*, in: *Struktura feudální společnosti na území Československa a Polska do přelomu 15. a 16. století*, (edd.) J. Čierny, F. Hejl, A. Verbík, Praha 1984, s. 114–115.

⁹ E. WERUNSKY, *Die landrechtlichen Reformen König Ottokars II. in Böhmen und Österreich*, MIOG 29/1908, s. 253–290, zde s. 290.

šlechty vázala především na výkon moci ve správních strukturách přemyslovského státu, a nadhodil tezi, že utváření panského stavu souvisí s dědičným zastáváním místa na zemském soudu. Byť dochované prameny neumožňují Werunského tezi spolehlivě verifikovat (a snad i proto zůstal jeho názor spíše stranou diskuse), je možné se na věc podívat pod jiným úhlem. Pro formování a soudržnost každého společenství je potřebné, aby mělo svoje určité místo, ať už myšleno prostorově či institucionálně, kde dochází k setkávání jeho příslušníků. Výstižné označení pro tento fenomén uvedl do literatury Geoffrey R. Elton, pracující s termínem *point of contact*.¹⁰ Pokud je sociální složení společenství dostatečně homogenní, prohlubuje se zde kolektivní povědomí, které se identifikuje právě s tímto místem setkávání.¹¹

Zemský soud splňoval všechny předpoklady pro to, aby se stal místem, kde se kromě řešení věcných otázek mohla profilovat vyhraněná sociální skupina, vyšší šlechta. Pravidelná zasedání umožňovala kontakt jejich příslušníků, postupná ritualizace jednání vedla k utvrzování povědomí o výjimečné roli této instituce a pochopitelně přispívala i k pocitu výlučnosti členů kolegia. Spojit počátky vyšší šlechty se zemským soudem přitom vůbec není v rozporu s převažujícím míněním, jenž klíčové kritérium spatřuje ve velkém pozemkovém vlastnictví – ne náhodou bylo hlavní náplní činnosti soudu právě řešení majetkových záležitostí. Nicméně pozemková držba byla teprve předpokladem, aby se tato sociální skupina pevněji zformovala. Vlastní rysy ji vtiskl právě až zemský soud. Zde se utvářela pravidla komunikace společenství vyšší šlechty, zde docházelo k prohlubování její vnitřní soudržnosti a zároveň byl demonstrován mocenský nárok vůči ostatním sociálním vrstvám.

Výhody zemského soudu jako instituce vhodné pro formování vyšší šlechty se ukáží zejména ve srovnání s dalším politickým fórem, zemským sněmem (zde již je řeč o 14. století, stranou ponechávám otázku jejich případného vzájemného vztahu ve starším období). Ačkoli z hlediska závažnosti politických rozhodnutí stál nepochybně výše než zemský soud, zahrnoval zároveň mnohem širší sociální spektrum, jeho jednání nebylo místně vázáno a vlastní průběh jednání nebyl tolik ceremoniálně reglementován, neboť se podřizoval aktuálnosti témat. Svolávání zemského sněmu bylo navíc vázáno s výjimkou *interregna* na souhlas krále. Ačkoli i v zemském soudu si podržel formální vedení panovník, chod této instituce byl na něm nezávislý. Postavení krále, i díky jeho nepřítomnosti na většině jednání, se odráželo více v rovině symbolické než faktické. Skutečným garantem fungování i charakteru zemského soudu byla vyšší šlechta.

Provázanost zemského soudu a vyšší šlechty se ve 14. století odráží i v rovině terminologické, ve výrazu panský soud. Toto označení přitom nereflektuje jen skutečnost, že zde směli zasedat výhradně příslušníci panstva. Právě až činnost na zemském soudu dodávala šlechticům faktickou legitimaci jejich postavení v nejvyšším patře urozené vrstvy. Uvedení do soudcovské lavice, jež patřilo ke klíčovým rituálům provázejícím činnost zemského soudu, je v této souvislosti možné chápat jako skutečný přechod šlechtice do panského stavu, resp. potvrzení statusu jeho rodu jako panského. Prísahou se uchazeč zavázal respektovat pravidla společenství a podřídit svoji budoucí aktivitu v jeho prospěch. Uvedením do lavice zároveň získal jasně vymezenou pozici v rámci

¹⁰ G. R. ELTON, *Tudor Government: The Points of Contact*, in: Týž, *Studies in Tudor and Stuart politics and government*, díl 3: *Papers and Reviews 1973–1981*, London 1983, s. 3–57.

¹¹ To není případ například typického *point of contact*, panovnického dvora, integrujícího do sebe příslušníky různých sociálních vrstev, kde společným jmenovatelem byl mnohdy právě jen panovník.

vyšší šlechty, což přispívalo k upevnění hierarchické struktury skupiny a snižovalo konfliktní potenciál. Ten ale nebyl odstraněn beze zbytku, a pokud šlechtic považoval místo na zemském soudu za nepřiměřené, docházelo k tzv. sporům o přednost, při nichž se dále upřesňovaly vnitřní mechanismy panské skupiny.¹²

Husitská revoluce přinesla změnu jak v postavení vyšší šlechty, tak v postavení zemského soudu, jenž v průběhu válečného období přerušil svoji činnost. Oslabení moci panstva v důsledku vzestupu dalších společenských vrstev bylo umocněno konfesijním rozkolem, který šel mnohdy napříč jednotlivými rodinami. Pozvolná restituce mocenských pozic vyšší šlechty v závěru válečného konfliktu měla dostat symbolické vyjádření i v obnovení chodu zemského soudu. Návrat k předrevolučnímu stavu však nebyl možný, neboť účast na jeho jednání si nyní nárokovaly i nižší šlechta a královská města.¹³ Ačkoli se zástupci těchto stavů zaštiťovali fiktivními právními nároky, klíč k pochopení jejich požadavků leží v politické kultuře husitského období. Ta byla do velké míry utvářena sněmy, na kterých měly oba tyto stavy rozhodující podíl. Ve chvíli znovuoobnovení zemského soudu tak automaticky přenášely svoji reálnou mocenskou pozici i na toto politické fórum.

Zatímco zástupci měst brzy pochopili, že na prosazení svých nároků nemají šanci, nižší šlechta se snažila získat místa na zemském soudu i nadále. Následný vleklý spor je chápán jako konflikt mezi dvěma stavovskými korporacemi, nemělo by však zaniknout, že za nižší šlechtou se zde skrývaly nikoli zájmy stavu jako celku, ale především snaha několika desítek předních osobností udržet si pozice nabyté za husitské revoluce.¹⁴ Dalo se očekávat, že zemský soud získá v porevolučním politickém životě opět klíčovou roli. Snaha neztratit mocenské zázemí příslušníkům této elitní skupiny nižší šlechty velela získat zde svůj prostor. A tímto prostorem byly v obrazném i doslovném významu lavice zemského soudu.

Zástupci panského stavu věděli, že reálný politický vliv předních příslušníků nižší šlechty nemůže zůstat v rámci zemského soudu bez odezvy, nicméně nehodlali svoji vrcholnou instituci po formální stránce ve větší míře otevřít. Řešením bylo připustit do lavic jednotlivce, aniž by tím byl zpochybněn panský charakter zemského soudu. Tento výklad by mohl potvrzovat i formulář náleží v přechodném období po vynesení prozatímního rozsudku (1437). Ačkoli byla příslušníkům nižší šlechty účast na soudu předběžně povolena, terminologicky vše zůstává při starém a veškerí přisedící zemského soudu jsou i nadále nazýváni pány.¹⁵

¹² Problematika sporů o přednost je pojednána v závěrečné části této studie.

¹³ J. MARKOV, *Spor pánů a rytířů o sedání v lavicích*, Sborník prací z dějin práva československého 1/1930, s. 98–103.

¹⁴ Podíl zámožných a samostatněji politicky vystupujících příslušníků byl v rámci nižší šlechty i po husitské revoluci velmi nízký. Dá se odhadnout na pár desítek jednotlivců, což při literaturou uváděném počtu 3000 rodů nižší šlechty (pro Čechy i Moravu) představovalo pouhý zlomek. Naprostá většina zůstávala v pohusitském období politicky a mnohdy i ekonomicky závislá na patronech z panských rodů. K počtu rodů srov. M. POLÍVKA, *The Bohemian Lesser Nobility at the Turn of the 14th and 15th Century*, *Historica* 25/1985, s. 150–151.

¹⁵ V pohusitském období existovalo jasné povědomí o tom, kdo náležel k vyšší a kdo k nižší šlechtě, a proto mohli být v relacích nižší šlechtici zahrnuti mezi pány, aniž by z toho byly odvozovány důsledky pro jejich momentální stavovské zařazení. Je však otázkou, nakolik mohlo toto označování mít vliv v pozdější době, kdy šlechtici právě na základě svědectví zemských desek dokazovali, zda patřili mezi vyšší šlechtu.

Po období bezvlády, kdy zemský soud nezasedal, se otázka jeho osazení znovu dostala na pořad dne za panování Ladislava Pohrobka. Ze zápasu, který může na první pohled vypadat jako sociálně podmíněný, se však mezitím stalo důležité politikum. Zatímco vyšší šlechta sestávala převážně z katolíků, politicky aktivní část nižší šlechty byla z velké většiny utrakvistická. To je celkem logický důsledek revoluce, neboť mocenský vzestup se příslušníkům nižší nobility nabízel především v husitských řadách. Nejmocnější muž v zemi, Ladislavův zástupce Jiří z Poděbrad, v tuto chvíli preferoval konfesijní hledisko před stavovským a úsilí nižší šlechty o získání míst v zemském soudu podpořil.¹⁶ Definitivní rozhodnutí v tomto ohledu ale padlo až roku 1487, kdy bylo nižší šlechtě vyhrazeno mezi přísedícími 8 míst.¹⁷ Jedna z podmínek panského stavu však zněla, že obě skupiny se budou přísně oddělovat a v zápisech či nálezech bude vždy přesně uvedeno, kdo k jakému stavu patří. Přestože bylo hegemonní postavení panstva na zemském soudu narušeno, svoji úlohu pro sebeidentifikaci vyšší šlechty si toto grémium podrželo i nadále.

Pokud za husitské revoluce i v období těsně následujícím překvapivě nedochází k prolomení bariéry mezi nižší a vyšší šlechtou, zvýšenou mobilitu mezi oběma stavy lze sledovat za vlády Jiřího z Poděbrad. Řada rodů z nižší šlechty, které získaly za revoluce významné postavení, se snažila o povýšení do panského stavu. Šlo již o generaci synů, neboť povýšení těch, kteří stáli na počátku mocenského vzestupu, byla spíše výjimečná. To je vcelku obecnější pravidlo, které platí i v jiných časových a teritoriálních souvislostech. Jiří z Poděbrad navíc docenil význam nobilitací pro svoji politiku a cílevědomě jimi upevňoval jak prestiž svých věrných, tak svoji pozici. Tento trend panská korporace odmítala a prosadila, že přijímání do panského stavu bylo podřízeno svolení zemského soudu.¹⁸ Teprve když byl uchazeč přijat na jeho jednání, složil přísahu a získal své místo v lavicích, mohl být považován za plnoprávného příslušníka vyšší šlechty. Tento postup dodržovalo panstvo i ve chvíli, kdy zemský soud dlouhodobě nezasedal, takže například páni z Weitmile, Lobkovicové a Smiřičtí, povýšení v průběhu 70. let 15. století, si museli počkat na potvrzení svého statusu až do znovuobnovení jednání soudu 1479.¹⁹

Ve snaze příslušníků nižší šlechty o proniknutí do panského stavu je zajímavá jedna skutečnost. Někteří uchazeči se v úsilí získat lepší výchozí pozici odvolávali na fakt, že jejich předkové byli přísedícími u zemského soudu – rodovou posloupnost v tomto případě odvozovali nikoli od pokrevní příbuznosti, nýbrž z kontinuity držby sídla. Tzn., že pokud byl například v předhusitských deskách zemských uveden mezi přísedícími šlechtic s určitým domicilem, a příslušné sídlo nyní držel uchazeč o přijetí, snažil se

¹⁶ Politické pozadí této fáze boje o sedání zdůraznil J. JUROK, *Zápas o zemský soud – jedna z příčin vzniku Zelenohorské jednoty roku 1465*, HT 6-7/1983-1984, s. 181-192; TÝŽ, *Neznámý rukopis doby poděbradské. Studie k problematice politického zápasu panstva, rytířstva a panovníka o zemský soud v Čechách během XV. stol.*, PHS 27/1986, s. 27-56, zde s. 42-49; TÝŽ, *Edice nových pramenů z neznámého právního rukopisu doby poděbradské*, PHS 28/1987, s. 75-104, zde s. 90-95. V oprávněné kritice některých autorových tezí (srov. zejména recenzi Ivana Martinovského v HT 10/1988-1991, s. 309-313) bohužel zanikl přínos Jurokových studií. Je zajímavé, že na Moravě, kde měli v rámci vyšší šlechty převahu utrakvisté, rozhodl Jiří v analogickém sporu ve prospěch panstva.

¹⁷ *Reliquiae tabularum terrae regni Bohemiae anno MDXLI igne consumptarum*, (ed.) J. EMLER, Praha 1872, díl 2, s. 421.

¹⁸ R. NOVOTNÝ, *Uzavírání panského stavu a problematika nobilitací v pozdním středověku*, s. 298, 304.

¹⁹ Knihovna Národního muzea v Praze, sg. I A 1, f. 190r.

odvozovat nárok právě od této skutečnosti. Je pochopitelné, že vyšší šlechta podobnou argumentaci odmítala, neboť „*siedlem se urozenie neponižuje ani povyšuje*“.²⁰

Některým příslušníkům z řad nižší šlechty se v druhé polovině 15. století mezi vyšší šlechtu podařilo proniknout, část si získala mocenské zázemí v možnosti obsadit jedno z osmi míst na zemském soudu. V každém případě určité rozvolnění pravidel vedlo vyšší šlechtu ke snaze o jejich precizaci. Svou roli tu sehrály i dlouhé cenzury v době bezvlády či bojů, kdy se soud nescházel. Aby se předešlo případným neoprávněným nárokům, přistoupili pánové k písemnému vymezení panských rodů podle definice zmíněné hned v úvodu, tedy relátorství k deskám zemským. Podle délky působení na zemském soudu byl panský stav dále hierarchizován na rody starožitné a rody novožitné, přičemž obě kategorie mohly mít další modalities: například mezi starožitnými směly na Moravě sedat rody, které sice patřily již dříve mezi přisedící zemského soudu, nevykonávaly však relátorskou funkci, či rody s obnoveným panstvím, zakládajícím se na čestném prohlášení o své bývalé příslušnosti k pánům, jež byla dočasně pozbyta kvůli zchudnutí.

Taxativní sepsání rodů, jež je v historiografii chápáno jako stavovské uzavření vyšší šlechty, ve skutečnosti nastartovalo dynamický proces, jenž s omezením sociální mobility neměl nic společného. Dokazuje to soupis českého panstva v tzv. Hořovickém kodexu,²¹ který obsahuje oproti dosud využívanému seznamu Talmberského kodexu²² doplňující údaje. Kromě oddělení rodů novožitných a starožitných, které poskytuje přesnější představu o jejich rozložení, obsahuje i jména nově přijatých rodů. V letech 1501–1502 získali příslušnost k vyšší šlechtě Zmrzlikové ze Svojsína, páni z Roupova a Firšicové z Nabdína.²³ Toto okamžité rozšíření bylo patrně vyvoláno snahou zmíněných rodů revidovat původní soupis. Ani poté však nebyla sociální mobilita nijak podvázaná a vyjasnění pravidel znamenalo pro uchazeče ve snaze proniknout mezi vyšší šlechtu spíše usnadnění. V šlechtickém tituláři z roku 1534 se oproti původnímu seznamu objevují příslušníci minimálně deseti nových rodů (díky rozrodům nelze vždy spolehlivě určit, zda jsou zde uvedené rody zahrnuty i v seznamu z let 1500), a byť si někteří svoji stavovskou kvalifikaci „přenesli“ zpoza hranic, ať již z Moravy či římsko-německé říše, nachází se zde i řada povýšených domácích rodů.²⁴ Pro srovnání lze uvést

²⁰ J. JUROK, *Edice nových pramenů*, s. 91.

²¹ Knihovna Národního muzea v Praze, sg. II C 2, f. 395r.

²² Vydal ho F. PALACKÝ, *Popis staropanských rodů v Čechách r. 1500*, ČČM 5/1831, s. 172–173.

²³ Palacký ve své edici pořízené z Talmberského kodexu seřadil rody důsledně podle jednotlivých rozrodů, čímž ale setřel důležitou výpovědní rovinu soupisu, která zohledňovala i aktuální význam rodů. Připojuji proto původní pořadí včetně doplňků, jak je zachyceno v Hořovickém kodexu (na druhém až sedmém místě se nachází držitelé nejvyšších zemských úřadů). [1] z Rožmberka, [2] z Janovic, [3] z Pernštejna, [4] z Hradce, [5] z Rýzemberka, [6] z Lipé, [7] z Dubé, [8] z Lichtenburka, [9] z Ronova, [10] z Kunštátu, [11] ze Šternberka, [12] z Hazmburka, [13] z Rožmitálu, [14] z Šelmburka, [15] z Valdeka, [16] z Vartenberka, [17] ze Švamberska, [18] z Cimburka, [19] z Ústí, [20] z Valdštejna, [21] z Kolovrat, [22] z Plavna, [23] z Koldic, [24] z Ilburka, [25] z Boskovic, [26] z Žeberka, [27] z Bibrštejna, [28] z Donína, [29] z Potštejna, [30] z Oseka, [31] z Krajku (Krajířové), [32] Míčanové z Roztok, [33] z Klinštejna, [34] z Postupic, [35] z Gutštejna, [36] z Landštejna, [37] z Řičan, [38] z Chlumu, [39] z Kácova, [40] z Martinic, [41] z Talmberka, [42] z Kounic, [43] z Rychnova, [44] z Rýzmburka (Lickové); následují graficky oddělené novožitné rody: [45] z Weitmile, [46] z Lobkovic, [47] ze Smiřic, [48] z Ronšperka. Roku 1501 byli přijati páni [49] z Roupova a [50] Zmrzlikové ze Svojsína, 1502 [51] Firšicové z Nabdína.

²⁴ BRYKČÍ Z LICSKA, *Titulové stavu duchovního a světského*, Praha 1534, f. 25–42.

i údaje z období, kdy máme díky dochovaným zemským deskám spolehlivější údaje: v letech 1542–1615 se řady panského stavu rozšířily o šestačtyřicet rodových linií. Podíl nově přijatých v tomto časovém úseku tak činil k roku 1615 asi čtvrtinu panské populace.²⁵

Sociální mobilita mezi nižší a vyšší šlechtou byla podstatně větší než ve století předcházejícím tzv. uzavření. Taxativní výčet rodů náležících k vyšší šlechtě, který se mohl napříště pouze rozrůstat, měl právě opačný důsledek než domnělé uzavření. Dříve přirozené pozbytí příslušnosti k panskému stavu v důsledku zchudnutí již nebylo možné, čímž přišla tato korporace o samočisticí mechanismus a setrvala zde řada rodů, jejichž majetkové i mocenské zázemí nedostačovalo stavovskému standardu. Panský stav tak přestával být exkluzivní sociální skupinou a postupně ztrácel svoji vnitřní soudržnost. Skutečná šlechtická elita již nebyla totožná s vyšší šlechtou jako celkem a nutně začala hledat způsoby, jak by se nově vymezila a definovala.²⁶

Vnitřní dynamika vývoje panského stavu se odráží i ve vztahu panovníka a zemského soudu. Pokud se vyšší šlechtě v jagellonském období podařilo prosadit, aby rozšiřování jejich řad spadalo plně do kompetence zemského soudu, mohlo by se zdát, že královy možnosti ovlivňovat složení panského stavu byly značně podvázány. Vhodné personální obsazení důležitých úřadů na zemském soudu však králi usnadňovalo – vedle prosazení dalších mocenských požadavků – otevřít brány panského stavu pro jím povýšené šlechtice. Obsazení klíčových pozic, jejichž držitelé měli na zemském soudu hlavní slovo (nejvyšší purkrabí, nejvyšší sudí a nejvyšší komorník),²⁷ dává tušit, jakým vlivem mohl disponovat na zemském soudu první z řady habsburských panovníků Ferdinand I.²⁸ S výjimkou krátkého funkčního období Zdeňka Lva z Rožmitálu drželi klíčové hodnosti ve velké většině královi blízcí spojenci, v menším počtu případů alespoň loajální šlechtici. To mělo svůj dopad i na vnitřní vývoj panského stavu.²⁹ Habsburkové počínaje Ferdinandem I. sahali k povyšování svých věrných velice často, a s podporou

²⁵ Pro toto období lze pracovat již s přesnější kategorií rodových linií, neboť povýšení se nemuselo týkat rodu jako celku, ale jen některé jeho větve. K procentuálnímu podílu nově přijatých panských rodových linií a jejich majetků J. A. KOVAŘÍK, *Proměny feudální třídy v Čechách v předbělohorském období*, in: *Proměny feudální třídy v Čechách v pozdním feudalismu* (AUC – Philosophica et historica 1, Studia historica 14), Praha 1977, s. 155, tab. č. 14.

²⁶ K problematice nezamýšleného důsledku „uzavření“ vyšší šlechty, jímž byl zvyšující se počet chudých rodů v rámci této korporace, připravují samostatnou studii.

²⁷ V případě sporných nároků na zemském soudu rozhodovalo právě mínění jeho nejvyšších hodnostářů: J. MARKOV, *Kapitoly z dějin českého zemského soudního řízení 12.–17. století*, Praha 1967, s. 303–304.

²⁸ Skutečnost, že Ferdinand svými zásahy ovlivňoval složení zemského soudu, dokazují stížnosti českých stavů z roku 1545: *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu*, díl 1: 1526–1545, Praha 1877, s. 612, 623. Seznam nejvyšších úředníků v letech 1526–1547 podává J. JANÁČEK, *České dějiny. Doba předbělohorská*, díl 1/2: 1526–1547, Praha 1984, s. 337–338 (s chybným vročením pádu Zdeňka Lva z Rožmitálu). Dále srov. *Dílo Františka Palackého*, (ed.) J. CHARVÁT, Praha 1941, díl 1, s. 365–366.

²⁹ Ponechávám zde stranou otázku celkového rozvržení sil v zemských úřadech, jež může napovědět ještě více o mocenské rovnováze v počáteční fázi habsburské vlády. Na zemské úřady tradičněji spjaté s dvorem měl král pochopitelně ještě větší vliv (nejvyšší kancléř, nejvyšší hofmistr, dvorský sudí). Dědičné úřady (nejvyšší maršálek – páni z Lipé, nejvyšší číšník – Vartenberkové, nejvyšší stolník – Hazmburkové) oproti tomu ztrácely svůj vliv. Šlo o pochopitelný proces, neboť ani panovník, ani šlechtická obec neměli zájem ponechat přílišnou moc úřadům, jejichž složení nemohli – a pokud ano, tak jen velmi omezeně – ovlivňovat.

zemského soudu tak mohli systematicky narušovat do té doby poměrně monolitní blok vyšší šlechty.³⁰

Zároveň je možné sledovat další proces, který – zatím jen nenápadně – vstupuje do hry. Pokud bylo pro členy panských rodů jedním z hlavních zdrojů sociálního kapitálu místo na zemském soudu, nyní začíná hrát stále významnější roli panovnický dvůr. Pro naprostou většinu politicky aktivních pánů zůstává cílem zisk významného zemského úřadu, případně důležitého postavení na zemském soudu. Cesta k nim však již přestává vést jen skrze stavovské struktury. Stále více šlechticů se orientuje na krále, jenž jim tyto hodnosti zprostředkovává. Je pouze otázkou času, kdy se panovnický dvůr stane tím centrem, jenž bude nabízet šlechticům více prestiže než zemské instituce. Podobně jako u výše popsaného „rozměňování“ panského stavu v důsledku tzv. uzavření se jedná o proces velmi pozvolný, jenž ale později nabere dynamiku, při níž vyšší šlechta projde výraznou proměnou. V polovině 16. století, kdy byly tyto změny již nastartovány, však místo na zemském soudu stále představovalo centrální bod šlechtické prestiže. Vilém z Rožmberka mu dokonce přisuzoval takovou úlohu, že vyhrožoval emigrací do údajně kolébky svého rodu Itálie, pokud by jeho přednostní místo nebylo respektováno.

Dlouholetý spor mezi Vilémem z Rožmberka a pány z Plavna o přednostní postavení v české šlechtické obci budiž předejchou k pojednání závěrečné otázky, jakou roli hrály spory o sedání na zemském soudu pro jednotlivé šlechtice i celou panskou korporaci. Konkrétními spornými body bylo v případě Rožmberků a Plavenských prioritní místo na zemském soudu, na sněmech a v královské radě. Před závěrečným rozhodčím výrokem Ferdinanda I. držel trumfy v rukou Vilém z Rožmberka, kterému se podařilo získat na svoji stranu nejen většinu domácí šlechty, ale i vlivné dvořany z králova okolí. Rozsudek by tak mohl znít poněkud překvapivě. Zatímco Rožmberkové získali přednostní postavení na zemském soudu, prioritu na sněmech a v královské radě přiřkl panovník Plavenským. Vilém však netajil nad rozsudkem radost a chápal ho jako své velké vítězství. Rožmberkova spokojenost je zde důležitým indikátorem, kterou z těchto institucí považoval za klíčovou pro prezentaci svého postavení v rámci šlechtické hierarchie.³¹

Nejstarší mně známý případ sporu o přednost pochází z roku 1457 a jeho dochovaní vděčíme pouze tomu, že projednávání spadalo do doby propuknutí smrtelné nemoci Ladislava Pohrobka. Dva nezávislé zdroje dávají nahlédnout i bližší okolnosti konfliktu mezi Prockem z Kunštátu a Hynkem z Bítova. Podle Eneáše Silvia šlo ve sporu „de nobilitate“³² a tuto informaci do své kroniky nejprve přejal i vatislavský písař Peter Eschen-

³⁰ Zároveň se však od 16. století nobilitace stále více přesouvají do kompetence zemského sněmu. Přesnější údaje k počtům panských povýšení jsou k dispozici od roku 1542. Počínaje tímto rokem bylo do konce Ferdinandovy vlády přijato do panského stavu devět rodin – J. KOVAŘÍK, *Proměny feudální třídy*, tab. na s. 159. O převaze šlechticů z okruhu panovnického dvora mezi nobilitovanými s. 141–142.

³¹ J. PÁNEK, *Zápas o vedení české stavovské obce v polovině 16. století (Knižata z Plavna a Vilém z Rožmberka 1547–1556)*, ČSČH 31/1983, s. 855–884. Hierarchické uspořádání na zemském soudu se přes tuto výjimku promítalo i do hierarchie dalších institucí. S odkazem na české zvyklosti odsouhlasili v roce 1583 moravští stavové, že na sněmu mají přednost v sedění i pečeti ty rody, jejichž členové byli přisedicemi zemského soudu. Toto kritérium dostalo přednost před jinak respektovaným biologickým věkem šlechticů: F. KAMENÍČEK, *Zemské sněmy a sjezdy moravské*, Brno 1902, díl 2, s. 21–22.

³² *Enea Silvio, Historia Bohemica – Historie česká*, (edd.) D. MARTÍNKOVÁ, A. HADRAVOVÁ, J. MATL, Praha 1998, s. 248. *Aeneas Silvius Piccolomini, Historia Bohemica*, díl 1, (edd.) J. HEJNIC, H. ROTHE, Köln 2005, s. 606.

loer.³³ Jako člen poselstva, které se tehdejšího jednání účastnilo, byl o sporu nepochybně dobře zpraven, a proto v německé verzi kroniky hlavní příčinu sporu dále upřesnil jako „tafil ordenunge“.³⁴ Jedná se o zřejmý doklad, že místo u stolu, resp. v lavicích, bylo chápáno jako indikátor míry urozenosti a jeho zpochybnění mohlo mít vážné důsledky – v tomto případě násilné vyústění sporu v souboj, který se však podařilo odvrátit.³⁵

Pokud bylo v předchozím výkladu řečeno, že snaha o jasné definování pravidel sociálního pohybu uvnitř panského stavu vedla k dynamickému procesu, jenž tato ustanovení zpochybňoval, spory o přednost na zemském soudu jsou toho patrným důkazem. Roku 1546 vypukla rozepře mezi Arnoštem z Újezdce a z Kounic na jedné straně a Adamem ze Šternberka a Vilémem Štastným z Valdštejna na straně druhé.³⁶ Arnošt se jakožto věkem starší dožadoval místa nad oběma dotyčnými, ti mu ho ale odpirali. Na počátku sporu byla argumentace poměrně přehledná. Zatímco Šternberk s Valdštejnem tvrdili, že páni z Újezdce patří mezi novožitné rody a jeho příslušníci musí sedět pod nimi, Arnošt se proti tomu ohradil s míněním, že patří mezi rody starožitné, a tudíž o jeho postavení vůči oběma sokům rozhoduje věk. Strategii vedení sporu zvolily obě strany odlišnou. Novožitnost pánů z Újezdce nebylo možné přímými důkazy doložit, a proto se Arnošt snažil při dovést k co nejrychlejšímu rozsudku, přičemž odkazoval na několik dokladů, které měly podporovat jeho údajnou starožitnost. Šternberk s Valdštejnem si vyžádali odklad a do dalších stání se vybavili celou řadou důkazů o své, nesrovnatelně „větší“ starožitnosti. Z hlediska vedení pře šlo o irelevantní argumentaci, neboť předmětem sporu byla pouze starožitnost pánů z Újezdce, nicméně splnila svůj účel. Přestože Arnošt hájil svoji pozici tím, „že se nepravil jich Adama a Wiléma starožitnější býti, než že starší jest léty a starožitny“,³⁷ k míře urozenosti Šternberků a Valdštejnů bylo v konečném, pro Arnošta nepříznivém verdiktu přihlédnuto.

Celá pře tak ukazuje na určité pnutí mezi dvěma úhly pohledu na uspořádání panské společnosti, jak ji mělo ztělesňovat zasedání zemského soudu. Na jedné straně stojí definice, která podle daných kritérií dokáže přiřadit každému šlechtici přesné místo v hierarchii této instituce: na vrcholu se nacházeli nejvyšší zemští úředníci, poté skupina starožitných pánů, vnitřně členěná kritériem fyzického věku, pod nimi se pak podle stejného klíče řadí páni novožitní. Ve chvíli, kdy je tento pořádek zpochybněn, však přicházejí ke slovu i argumenty další, které vychází z přirozené váhy toho kterého rodu, jako se tomu stalo v případě Šternberků a Valdštejnů. Situace je o to komplikovanější, že do hry vstupují další držitelé úřadů, zejména dvorských,³⁸ na konci 40. let pak prosadí svoji superioritu knížata z Plavna, kteří nadřadí svůj stav nad panskou societu.³⁹

³³ Peter Eschenloer, *Historia Wratislaviensis et que post mortem regis Ladislai sub electo Georgio de Podiebrat Bohemorum rege illi acciderant prospera et adversa*, (ed.) H. MARKGRAF, Breslau 1872, SRS VII, s. 13.

³⁴ Peter Eschenloer, *Geschichte der Stadt Breslau*, díl 1, (ed.) G. ROTH, Münster 2003, s. 202.

³⁵ Ke kauze podrobně R. URBÁNEK, *Konec Ladislava Pohrobka*, Praha 1924, s. 130–131; TÝŽ, *Věk Poděbradský*, díl 3, Praha 1930, s. 209, pozn. 1. Zatímco původně autor uvedl jako místo sporu zemský soud, později se přiklonil k soudu komornímu. Podle nejnovějších výzkumů však institucionální zakotvení této instituce spadá do doby pozdější, čili je možné počítat se soudem zemským: M. DRAGON, P. MAŤA, *Komorní soud za Vladislava Jagellonského (1471–1488)*, SAP 47/1997, s. 256–257.

³⁶ F. PALACKÝ, *Pře rodopisná v Čechách roku 1546 vedená*, ČČM 13/1839, s. 399–433.

³⁷ F. PALACKÝ, *Pře rodopisná v Čechách roku 1546 vedená*, s. 414.

³⁸ R. NOVOTNÝ, *Dvorská a zemská hierarchie*, s. 158.

³⁹ J. PÁNEK, *Zápas o vedení české stavovské obce*.

Spory o přednost na zemském soudu jsou přirozeným důsledkem snahy nalézt přiměřené vyjádření hierarchie panského stavu skrze místa v lavicích zemského soudu. Ačkoli mohou být nahlíženy jako procedurální obstrukce, zdržující od věcných otázek, sehrály ve vytváření identity panské korporace důležitou roli. Právě během sporů o přednost byly precizovány vnitřní mechanismy jejího fungování. U každého svědectví, u každé listiny, u každého argumentu bylo potřeba posoudit, nakolik svědčí o míře urozenosti. Neustálé definování a redefinování pravidel panské society v rámci jednání zemského soudu tak vytvářelo na jedné straně dostatečně pevný rámec na to, aby se zachovala její podstata, zároveň však rámec dostatečně pružný, aby se zabránilo zakonzervování této skupiny.

* * *

Vztah zemského soudu a vyšší šlechty, pojednaný zde z několika hledisek, ukázal na důležitou roli, již tato instituce sehrála při profilování elitního společenství urozených. Pokud byl doposud zdůrazňován především jednosměrný vztah, poukazující na výběr přísedících výhradně z panské vrstvy, je patrné, že tato provázanost byla obousměrná. Zemský soud měl pro vyšší šlechtu konstitutivní charakter, neboť se zde utvářely normy, kterými se tato sociální skupina řídila. Časově i institucionálně zakotvená zasedání umožňovala pravidelné střetávání nejmocnějších členů urozené společnosti, jejichž kolektivní povědomí se formovalo právě na základě příslušnosti k zemskému soudu. Ten se stal nejen nástrojem sebeidentifikace příslušníků vyšší šlechty, ale byl skrze něj rovněž demonstrován mocenský nárok vůči ostatním sociálním vrstvám.

Během převratných událostí husitského období došlo k přesunům v rozložení sil mezi jednotlivými sociálními vrstvami, kdy panský stav musel čelit mocenským požadavkům nižší šlechty a měst, a zároveň k institucionální proměně politické scény. Zemský soud, jenž v této změněné konstelaci hledal svoje nové místo, se stabilizoval koncem 15. století. Snaha o získání kontroly nad sociální mobilitou, která se odvíjela právě od příslušnosti k zemskému soudu, vedla k definování pravidel přijímání do panského stavu a k sepsání taxativního výčtu dosavadních panských rodů.

Tento krok však přispěl místo další stabilizace k dynamickému vývoji, během něhož se řady panského stavu začaly rozšiřovat mnohem rychlejším tempem. Zároveň zde setrvala řada rodů, jejichž mocenské postavení ani majetkové poměry nedostačovaly stavovskému standardu. Ačkoli místo na zemském soudu sehrávalo během 16. století stále ještě centrální roli v otázce šlechtické prestiže, jak to dokazují intenzivní spory o přednost, zároveň lze sledovat, že zdroje sociálního kapitálu urozených se přesunují ze zemských institucí na panovnický dvůr.